

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՏԴ 947.925

Ա. Ա. Սահակյան

**Նոր դիտարկումներ ի լրումն Մովսես Խորենացու կենսագրության
(անունը, ծննդավայրը, թարգմանչական գործը)¹**

(Ներկայացված է ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ Լ.Ա. Աբրահամյանի կողմից 27/V 2009)

Առանցքային բառեր. *Մովսես Խորենացու պատմագրություն, պատմության
խմբագրություն, պատմահոր ծննդավայր, քերականության մեկնություն*

Երբ Հայաստանում IX դարի կեսերին նորից բարձրանում է նախարարական արհմիության աշխուժացման ու թագավորության վերանորոգման ալիքը, աննախադեպ աճում է հեղինակությունը Մովսեսի ու նրա պատմագրի հանդեպ, որովհետև վերջինս դառնում էր այդ քաղաքական շարժման հիմնական ոգեւորիչը, գաղափարախոսը եւ փնտրվում աղբյուրը: Հետեւաբար, Մովսես պատմահոր անունը, ժամանակի վարդապետական մտքի գնահատանքը ստանալով, հղում ու կարեւորվում էր նաեւ աշխարհիկ վերնախավի շրջանակներում: Այս հոլովություն, ահա, Մովսեսի անվանման մեջ կարարվում է մի շար նուրբ փոփոխություն, որը ինքնաբերաբար, փարերայնորեն արմատավորվում է բոլորի գիտակցության մեջ եւ փեղ գտնում Պատմության վերջին² խմբագրությունում՝ որպես Մովսես Խորենացի: Հետագայում, XIX-XX դդ. հայագիտության մեջ Խորենացի անունը հարուցում է լուրջ խնդիր ու բանավեճ, թե որտեղ էր Խորեն՝ բնակավայրը, ինչու՝ փեղանվան մի այլ վկայություն չկա, որին էլ ձգտում էին այս կամ այն կերպ ինքնահնար պատասխաններ փալ պատմաբանները եւ բանասերները: Այդ զբաղմունքին զուգահեռ, սակայն, դեռեւս XIX դ. վերջերից, խորենացիագետները անուշադրության են մատնել Մովսես Խոյարունացի՝ անվանումը: Սկսած Գ. Տեր Մկրտչյանից, որ մի մագաղաթյա պահպանակից առաջինն է արձանագրել այս փաստը եւ հարցականի փակ առել իր «Հայկականք» շարքում, այն հանդիպել է Ն. Ադոնցի, Ն. Մառի, Մ. Աբեղյանի.

¹ Սույն գեկույցը կարդացվել է 2007 թ. Մարենադարանի գիտական նստաշրջանում:

² Հեղինակի կարծիքով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (այսուհետ՝ Մ.Խ. ՀՊ) մինչ այդ ունեցել է եւս մի խմբագրություն (VII-VIII դդ.):

Սփ. Մալխասյանի, Հր. Աճառյանի եւ այլոց ուշադրությանը, արժանացել է առանձին հրապարակությունների (Սփ. Մալխասյան, Ա. Աբրահամյան, Ս. Քուլանջյան), իսկ վերջերս էլ փեղ է գտել Մ.Խ. ՀՊ հայտնի քննական բնագրի նմանահանված հրապարակության մեջ՝ Ա2. Սարգսյանի լրացումներով փրված փարընթերցումներում [1, էջ 458]: Այժմ մեջ բերենք երկաթագիր ձեռագրի պատառիկը, որը պահպանվում է Մաշտոցի Մաքենադարանում (ձեռ. N1875 Նարեկ, պահպանակ) եւ ժամանակագրվում է X դ., իսկ ավելի ճիշտ կլիներ՝ IX-X դդ. «Վկայաբանութիւն Սրբոյն Նունեայ եւ Մանեայ. Մովսիսի Խոյարունացոյ պատմութենէն», որին եւ հաջորդում է Ս. Նունեի պատմության առաջին կեսը՝ Մ.Խ. ՀՊ. II գրքի 86-րդ գլխից, որի փարընթերցվածները հնաբույր են (օր. հերոսուհու անվան ուղիղ ձեւը՝ Նունի եւ ոչ Նունէ): Վերնագրից արդեն երեւում է, որ պատմագրական հափվածն իբրեւ վկայաբանություն է առնված ճառընտրի կամ փոնական այլ ժողովածուի մեջ, եւ արտագրվել է հենց նմանափայ գրքից եւ ոչ թե անմիջապես քաղվել է Մ.Խ. ՀՊ-ից, իսկ դա նշանակում է, որ այդ քաղվածքն ավելի հին ժամանակից կարող է գալ, գոնե VIII-IX դդ.: Ի դեպ, փոնական ժողովածուների ձեւավորման ընթացքում «ի պատմութենէ Մովսիսի Խորենացոյ» հղումով շատ հափվածներ են առնվել առանձին ձեռագրային շրջանառության մեջ ընդհուպ մինչեւ ուշ ժամանակներ: Այնպես որ, երբեմն այդ առաջին հափվածներն ավելի հին ընթերցումներ կարող են պարունակել, քան բուն պատմագիրը:

1.1. Ինչ է փալիս 'խոյարունացի' ձեւը, որի հիմքում ունենք խոյարունք փեղանունը: Այն մեկ անգամ ընդմիշտ վկայված է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականագրքի հայ մեկնիչների երկերում՝ 'խոյարոնք' ձեւով [2]: Հայտնի է, որ Դիոնիսիոսի քերականության առաջին մեկնությունները սփեղծվել են V դ. Մովսեսի եւ Դավթի անուններով: Հայտնի է նաեւ, որ միջնադարյան ավանդույթը Մովսես քերականին նույնացնում է Մովսես պատմահոր հետ:

Անեզական թիվը ներկայացնող 'Աթենք' փեղանվան դիմաց հայկական օրինակներ դնելու համար Մովսես մեկնիչը բերում է 'Ցրոնք եւ Խոյարոնք' փեղանունները: Ցրոնքը Տարոն գավառի ավան է, որի մասին սփուգաբանական ավանդապատում է պահպանվել Մ.Խ. ՀՊ I գրքում (գլ. 2), որից զգացվում է, որ հեղինակը հափուկ կարեւորում է Ցրոնքի պատմավիպական դերը իր շարադրանքում՝ վերջինիս ժողովրդական սփուգաբանության շնորհիվ: Ցրոնքի հետ հիշատակվող Խոյարոնքը ցույց է փալիս, որ Մովսես Խորենացուն մականվանում փրված գյուղը կամ ավանը եղել է Մովսես մեկնիչի ուշադրության ներքո, որպես Ցրոնքի կողքին փեղադրված բնակավայր, որը նոր ժամանակներում հայտնի Խորոնք գյուղն է: Եթե հաշվի առնենք, որ անեզական փեղանուններով հարուստ հայկական լեռնաշխարհից մեկնիչ-քերականը կարող էր շատ այլ օրինակներ բերել, գոնե Աթենքի համեմատ Հայաստանում հայտնի, բայց չի բերել եւ ընտրել է երկու հարեւան վայրերի անուններ՝ Ցրոնք, Խոյարոնք, նշանակում է, դրանում դեր է խաղացել այն հոգեբանական գործոնը, որ մեկնիչ-հեղինակը նախընտրել է, թեկուզ աննշան, բայց իրեն հարազատ

վայրերի անուններ: Իսկ եթե ավելացնենք, որ այդ տեղանունները հարազատ են նաեւ պարսից հեղինակին, առաջինը՝ որպես իր հյուսած պարսկական սյուժեի հանգուցակետ, երկրորդը՝ որպես ծննդավայր, կստացվի, որ մենք կամ գործ ունենք պարսկական բազմաստիճան համընկնումների հետ, կամ էլ ունենք միեւնույն անձնավորության մեջ միաձուլվող երկու Մովսես, երկուսն էլ քերական-քերթող, երկուսն էլ մեկնիչ-թարգմանիչ, երկուսն էլ նույն ուսուցիչների՝ Սահակի (Տարոնի Աշրիշատ) եւ Մաշտոցի (Տարոնի Հացեկաց) աշակերտ (Տարոնի Խոյարոնք): Բնական է, որ հայ գրական ավանդույթում այս միեւնույն անձը կոչվեր քերթողահայր՝ որպես առաջին քերականության ստեղծող, պարսկահայր՝ որպես ամբողջական պարսկության ստեղծող, փիլիսոփա՝ որպես իմաստասիրական երկերի թարգմանիչ:

1.2. Ակնհայտ է, որ Սահակ Պարթեւը 428 թվականից պաշտոնանկ լինելով եւ Տիգրանի աքսորավայրում 4-5 տարի անցկացնելուց հետո, 432/433 թ. վերադառնում է Հայաստան, որտեղ նրա իրավասությունը սահմանափակվում էր հայրական կալվածքներով (Բագրեւանդ, Տարոն), որտեղից էլ նա Մաշտոցի հետ ընտրել է վերջին սերնդի աշակերտներին, որոնց մի քանի տարի վարժեցնելուց հետո արտասահմանյան ուսումնառության է գործուղել հավանաբար 436 թվականին: Եթե պարսից արքունիքը չսահմանափակեր Սահակ Պարթեւի լիազորությունները եւ գործունեության տարածքը, վերջինս ստիպված չէր լինի աշակերտներ հավաքագրել միայն Տարոնից, ուստի եւ՝ նաեւ Խոյարոնքից: Այսինքն, չկա չարիք առանց բարիք, որովհետեւ եթե Սահակը իրավունք եւ հնար ունենար աշակերտներ հավաքել ողջ Հայաստանից, ապա դժվար թե ուսման կոչվեր պարսի Մովսեսը, ուստի եւ, աստված գիտի, ի՞նչ ճակատագիր կունենար հայ պարսագրությունը, կամ թե ո՞վ կլիներ հայոց պարսկահայրը:

Իսկ այժմ, երբ ի հայտ է եկել Խոյարոնքի հետքը Մովսեսի կենսագրության մեջ, վստահաբար կարելի է համաձայնել հայ միջնադարյան վանական ավանդույթին, ըստ որի՝ Դիոնիսիոս Թրակացու առաջին հայ թարգմանչի եւ մեկնիչի պատիվն ստանում է Մովսես Խորենացին, նույն ինքը՝ Քերթողահայրը, նույն ինքը՝ փիլիսոփան (ըստ Ղազար Փարպեցու): Զանգի Դիոնիսիոսի քերականության մեջ անեզական՝ Աթենքի՝ դիմաց հայկական զուգահեռ օրինակ դիտվող Յրոնք-Խոյարոնք գույգը, իբրեւ առաջին հեղինակի կնիք, փոխանցվել է հետագա մեկնիչներին:

Այսպիսով՝ Մովսես Խորենացին Խոյարոնացի է, ինչպես վկայում է նարեկի երկաթագիր պահպանակը (IX դ.), Խոյարոնքը Տարոնի գավառի Յրոնքին հարեւան ավան է, որը հետագայում դարձել է Խորոնք:³

2.0. Հասկանալի է, որ Խոյարոնացուց Խորենացի անցման համար միայն գրավոր հոլովույթը, որքան էլ աշխույժ, բավարար չէ, այն ենթադրում է նաեւ աշխույժ բանավոր կիրառություն, որը կարող էր լինել՝ սկսած IX դարի կեսերից: Մովսես Խոյարոնացի անվանման բարեհունչ տարբերակը առաջ է եկել անկախ որեւէ խմբագրի կամքից, լեզվական արժարժման բանավոր ոլորտում, որտեղից էլ

³ Տեղանունների Տարոնյան շարքը ակամայից ընկալվում է նույն բառակազմական սխեմայով. Տար + ոն + ք (ցուլ), Զիո + ոնք (վայրի էջ), Խոյար + ոնք (խոյ), Ահար + ոնք (?):

անցել է գրավորին, ճիշտ այնպես, ինչպես խոյարտներից առաջացել է կարճ ու բարեհունչ ձեւը՝ խորոնքը: Փաստորեն խոյար>խոր անցումը նույնն է երկու դեպքում էլ՝ խոյար>խոր+ոնք եւ խոյար>խոր+ունացի>խորենացի: Քանի որ X դ. արդեն ունենք 'Մովսէս խորենացի' անվանումը թե՛ Մ.Խ. ՀՊ վերջին խմբագրության մեջ, թե՛ այլ հեղինակների երկերում (Հովհ. Դրասխ., Ստ. Ասողիկ, 981թ. հնագույն թղթե ձեռագիր⁴ եւ այլն), իսկ 'Մովսէս խոյարունացի' ունենք դեռեւս IX դ., ապա հեշտ է նկատել ժամանակային այն միջակայքը (IX-X դդ.), երբ կատարվել է անվան փոփոխությունը: Նոր անվանման վերջնական փարածման ազդակ կարող էր դառնալ Մ.Խ. ՀՊ վերջին խմբագրության ստեղծումը, որպես հեղափոխական ընդօրինակման աղբյուր, նորանոր գրչությունների գաղափար՝ երաշխավորված հոգեւոր վերնախավի կողմից:

2.1. Թե ինչ նպատակով ստեղծվեց այս նոր ու վերջին խմբագրությունը՝ մեզ հասած գլխակարգով ու վերնագրերով, ուղղակիորեն դժվար է ասել, բայց կփորձենք:

Հայրնի է, որ IX-X դդ. մայրենագրական նորմ էր դառնում շատ գործածական գրքերի գլխակարգումը եւ բնագրային հատվածների համարակալումը, որի ամենահայրնի օրինակը Ս. Գիրքն է: Այնուհանդերձ Մ.Խ. ՀՊ գլխակարգումը եւ գլխացանկերի կցումը բնագրին ամենաշատը ձեռնարկ պետք է լիներ այդ բնագիրը որպես աղբյուր օգտագործողներին: Առաջին պատմիչը, որ մանրամասնաբար օգտվեց Մ.Խ. ՀՊ-ից նոր Պատմություն գրելու համար, Հովհաննես Դրասխանակերպցի կաթողիկոսն էր (կառ. 898-929 թթ.): Իր պատմագրքով Հովհաննես պատմիչը ոչ միայն բարձրացրեց Մովսէս խորենացու հեղինակությունը, այլեւ նրան հռչակեց «ոճի» չափանիշ: Այդ է պատճառը, որ նա Մ.Խ. ՀՊ-ից օգտվում է ոչ միայն փվյալ թեմայի շրջանակում տեղեկություններ քաղելիս, այլեւ հեղափոխ եւ իր ժամանակներին վերաբերվող տեղեկությունները խորենացու «ոճով» պատմելիս: Բարեբախտաբար «Հովհ. Դրասխանակերպցին եւ Մ.Խ. ՀՊ» խնդիրը իր գիտական լուսաբանումն է ստացել Աշ. Սարգսյանի օգտաշատ գրքում [4].⁵ ըստ որի՝ պատմիչ-կաթողիկոսը ստեղծել էր Մ.Խ. ՀՊ-ից օգտվելու մի ամբողջ «աշխատանոց»: Ահա նման մեթոդով աշխատելու համար պետք է որ զգացվեր պատմահոր գիրքը մանր գլխաբաժանումների ենթարկելու եւ գլխացանկերով օժտելու անհրաժեշտությունը: Իսկ այդ գործը կարող էր անգամ անել ոչ թե ինքը, այլ իր հանձնարարությամբ մեկ ուրիշը, որպես գլխակարգող-խմբագիր:

Հավանաբար կաթողիկոս պատմիչի պահանջը կատարելուց զատ՝ խմբագիրը կյանքի է կոչել նոր գրչագրեր՝ նոր գլխակարգով ու հեղինակի բարեհունչ անվանումով՝

⁴Ափսոսալ կարելի է, որ Մ.Խ. ՀՊ քննական բնագրի լրացված հրատարակության մեջ տեղ չեն գտել հնագույն թղթե ձեռագրի (981թ.) խորենացիական հատվածի («Յաղագս Նոյի» եւ այլն) փարընթերցումները: Ի դեպ, Դավիթ քահանայի կազմած ժողովածուի այդ ժամանակագրական հատվածից երևում է, որ վերջինիս կազմող Անանիա Շիրակացին գիտեր, որ Մ.Խ. փվյալ հատվածը սերնդաբանական ցանկերի անհամաձայնությամբ հանդերձ, քաղել է ոչ թե Մար Աբաս Կոստինայից, այլ «ի յուշմատուէ եւ յընթերցասիրէ ումեմնէ Ասորոյ» - այսինքն Անդրեաս ժամանակագրից (IVդ.): Այս նույնացումը դիպուկ նկատել է Ռ. Վարդանյանը՝ իրավամբ որոշելով, որ Անդրեասի գործը հայերեն է թարգմանվել դեռեւս 429-435 թթ. միջեւ [3, էջ 823]:

⁵Գրքի «Հովհաննես Դրասխանակերպցու «Հայոց պատմությունը» եւ Մովսէս խորենացին» վերնագիրը չի օրոպացում գրքի իրական բովանդակությունը, որի համար ավելի ճիշտ կլինի «Մովսէս խորենացու «Հայոց պատմությունը» եւ Հովհաննես Դրասխանակերպցին» վերնագիրը:

որպես ավելի արժեքավոր ու հոգեւոր կենտրոնից հանձնարարելի գաղափար-օրինակներ, որոնք էլ, արագ փարածվելով հեքագա հարյուրամյակում, մեզ են հասել, ցավոք, առանց այլընտրանքի (եթե չհաշվենք Մովսես Խոյարունացու միակ պատրանիքը):

Մաշտոցի անվան Մատենադարան

Ա. Ա. Սահակյան

**Նոր դիտարկումներ ի լրումն Մովսես Խորենացու կենսագրության
(անունը, ծննդավայրը, թարգմանչական գործը)**

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N1875 ձեռագիր — Նարեկի պահպանիչ մագաղաթն թերթում պահպանվել է հայոց պատմահոր անունը՝ որպես 'Մովսես Խոյարունացի': 'Խորենացի' անվան հիմքը կազմող 'Խորեն' տեղանուն հայտնի է, իսկ 'Խոյարոնքը' հիշատակվում է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության» հայկական մեկնություններում 'Յրօնք'-ի հեք միասին՝ սկսած V դ.: Քանի որ Մովսեսի ծննդավայրի նախնական անունը՝ Խոյարոնքը (հեքագայում՝ Խորոնք Տարոնի գավառում) Յրոնքի հեք հայ մեկնիչի կողմից առնվել է իբրեւ հունարենի անեզական 'Աթենք' տեղանվան հայերեն զուգահեռ օրինակ, ապա պետք է եզրակացնել, որ պատմահայրը օգտագործել է իրեն հարազատ տեղանուններ: Մանավանդ որ 'Յրօնքը' հիշատակվում է նաեւ «Հայոց պատմության» մեջ, որպես ժողովրդական վիպական ստուգաբանության առարկա:

А. А. Саакян

**Новые заметки к биографии Мовсеса Хоренаци
(имя, место рождения, переводческая деятельность)**

Защитный пергаментный лист (IX в.) рук. № 1875 Матенадарана им. Маштоца сохранил имя Мовсеса Хоренаци как Хойарунаци, в основе которого лежит топоним Хойаронк' Таронской области (в дальнейшем Хоронк'). Хойаронк' вместе с топонимом Цронк' упоминается армянскими толкователями Дионисия Фракийского, начиная с V в. Учитывая тот факт, что Цронк' также фигурирует в "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци (кн. 1, гл. 6) и что до сих пор не найдено другого сведения о местности Хорен, местом рождения отца армянской историографии можно считать Хойаронк', а автором первого толкования "Грамматики" Дионисия — Мовсеса Хоренаци, как это по праву считается в средневековой армянской монастырской традиции.

A. A. Sahakyan

**New Notes to the Biography of Movses Khorenatsi
(Name, Place of Birth, Translation Activities)**

The protective parchment sheet (9th century) of the manuscript N1875 in the Mash-tots Matenadaran has preserved the name of Movses Khorenatsi as Khoyaronatsi, based on the Khoyaronk' toponym (later Khoronk') of the Taron province. The Armenian commentators of Dionysius the Thracian mention Khoyaronk' together with Tsronk' toponym since the 5th century. Taking into account the fact that Tsronk' appears also in Movses Khorenatsi's "History of Armenia" (book 1, chapter 6) and that no other data are found on a locality named Khoren until now, Khoyaronk' could be considered the place of birth of the father of Armenian historiography, while the first commentary of Dionisius' "Grammar" could be authored by Movses Khorenatsi, as it is rightly considered in the medieval Armenian monastic tradition.

Գրականություն

1. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրապարակչություն, 1991:
2. Агонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград. 1915.
3. Վարդանյան Ռ. Ն Հայոց փոնագույցը (4-18-րդ դարեր). Եր., ՀՀ «Գիտություն» հրապարակչություն, 1999:
4. Սարգսյան Աշ. Հովհաննես Դրասխանակերպցու «Հայոց պատմությունը» եւ Մովսես Խորենացին, Եր., Հայաստանի ԳԱ հրապարակչություն, 1991, 329 էջ: